

"יום יבוא..."
הוא קרב והולך בנתיבו
לא יושפל שום אדם
על גזעו וצבעו
יום יבוא..."¹

פתח דבר

אחדותה של החברה הישראלית על שלל גווניה ומאבק עיקש וחסר פשרות בגזענות ובשנאת האחד רק בשל היותו אחר הם בסיס הכרחי להמשך קיומה ושגשוגה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. דוח ביקורת זה עוסק בפעולות של משרד החינוך לקידום החינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות. לצערי הרב, ממצאי הדוח מעלים תמונת מצב מדאיגה בכל הנוגע לפעילות המועטה במערכת החינוך למען אחדותה של החברה הישראלית ולמען מיגור הרעה החולה של הגזענות ושנאת האחר. הדוח מלמד כי מדינת ישראל עושה מעט מדי על מנת לעקור תופעות חמורות של גזענות ושנאה בקרב בני הנוער ועל מנת לקדם חיים משותפים.

ערכי היסוד של מדינת ישראל מאז ראשיתה התבססו על המלחמה בגזענות, החתירה לשוויון בין כל אזרחי המדינה והשמירה על כבוד האדם באשר הוא אדם. שורשיה של תפיסה זו במקורות היהדות: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם בְּצַלְמוֹ, בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ: זָכָר וּנְקֵבָה, בָּרָא אֹתָם". (בראשית א, כז). ביטוי מובהק לערכי יסוד אלה ניתן במגילת העצמאות, הקובעת כי "מדינת ישראל... תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה; תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונו של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות". חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, שנחקק בשנת 1992, העלה את זכויות האדם עלי ספר ושינה את מעמדה הנורמטיבי של הזכות ל"כבוד האדם" למעמד של זכות חוקתית על-חוקית². החובה של המדינה

1 מתוך שירו של דן אלמגור "יום יבוא".
2 ראו אהרן ברק, "זכויות אדם מוגנות: היקף ומגבלות", **משפט וממשל א'** (התשנ"ג), עמ' 273-253.

להילחם בתופעות של גזענות ושנאה היא כעת חובה חוקתית. הנשיא לשעבר של בית המשפט העליון אהרן ברק כתב באחד מפסקי דינו: "הגזענות פוגעת בכבוד האדם ובשוויון שבין בני האדם. הגזענות חותרת תחת הסדר החברתי, הסובלנות החברתית ושלוש הציבור. יש בה סתירה למהותה ולאושיותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית"³.

ההיסטוריה של העם היהודי מצווה עלינו לזכור מדי יום ביומו את התוצאות הנוראות של גזענות ושנאת האחר. היטיב לבטא את הדברים שופט בית המשפט העליון צבי ברנזון: "כשגלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו קרבנות היינו לאומות העולם שבתוכם ישבנו ובכל הדורות טעמנו את הטעם המר של רדיפות, נגישות והפליית רק בגלל היותנו יהודים 'שדתיים' שונות מכל עם'. מלומדי ניסיון מר ואומלל זה, שחדר עמוק עמוק להכרתנו ולתודעתנו הלאומית והאנושית, ניתן לצפות שלא נלך בדרכים הנלוזות של הגויים, ובהתחדש עצמאותנו במדינת ישראל עלינו להיזהר ולהישמר מכל צל של הפליה ומנהג של איפה ואיפה... שנאת זרים קללה כפולה בה: היא משחיתה את צלם אלוהים של השונא וממיטה רעה על השונא על לא אוון בכפו. עלינו לגלות יחס אנושי וסובלני כלפי כל מי שנברא בצלם ולקיים את הכלל הגדול של שוויון בין כל בני-אדם בזכויות ובחובות"⁴.

עלינו לשנן את לקחי העבר ואת הסכנות הטמונות בזרעי הגזענות, שעלולים להתפשט בכל חברה אנושית, להכות שורש ולהצמיח גידולי פרא המתפשטים ומכלים כל חלקה טובה. לחברה אנושית באשר היא, בכל מקום ובכל זמן, אין ערובה כי שיחי הגזענות לא יהפכו ליער עבות. אסור לנו לקבל את משטרנו הדמוקרטי, המקדש את כבודו של כל אדם באשר הוא אדם, כדבר מובן מאליה. התפיסה המתעתעת "לנו זה לא יכול לקרות" איננה עומדת במבחן ההיסטוריה⁵. כפי שציין בצדק פרופ' אהרן ברק, "אם זה קרה בגרמניה של קנט, בטהובן וגתה, זה יכול לקרות בכל מקום, גם אם לא בעוצמה מבעיתה כל כך"⁶. עלינו לעשות כמיטב יכולתנו כדי שזרעי השנאה והגזענות ייכחדו מחברתנו. על המדינה לפעול

3 ע"פ 2831/95 אלבה נ' מדינת ישראל, נ(5) 221, 286-287 (1996).

4 בג"ץ 392/72 ברגר נ' הוועדה המחוזית לתכנון ולבניה, מחוז חיפה, פ"ד כז(2) 764, 771 (1973).

5 ראו אהרן ברק, שופט בחברה דמוקרטית 86 (2004).

6 אהרן ברק, "זכויות אדם וביטחון לאומי", משפטים לח(1), 29 (תשס"ח).

בכל האמצעים העומדים לרשותה לשם הטמעת הערכים היהודיים-דמוקרטיים של קבלת השונה והדגשת המאחד והמשותף בקרב כל בני החברה הישראלית.

הדברים מקבלים משנה תוקף במציאות החיים בארצנו. חברתנו מרובת גוונים, תרבויות, אמונות ותפיסות עולם. הגיוון יתרונות רבים לו, אך הוא טומן בחובו גם חסרונות. השונות בין חלקי החברה מובילה למחלוקות ולשסעים חברתיים בין קבוצות כגון ערבים ויהודים; אשכנזים ומזרחיים; דתיים וחילוניים; ימין ושמאל; עולים וותיקים; תושבי הפריפריה ותושבי המרכז; עשירים ועניים. שסעים אלו שינו את פניה של החברה הישראלית ויצרו בה קבוצות שונות ונבדלות. עמד על כך נשיא המדינה ראובן ריבלין: "התהליכים הדמוגרפיים המעצבים מחדש את פניה של החברה הישראלית - יצרו למעשה 'סדר ישראלי חדש'. סדר שבו אין עוד רוב ברור, ואין מיעוטים ברורים. סדר שבו החברה הישראלית מורכבת מארבעה מגזרים, ואם נרצה - ארבעה 'שבטים' מרכזיים, שונים מהותית אלה מאלה, שילכו ויתקרבו זה אל זה בגודלם; שבו, אם נרצה ואם לאו, 'מבנה הבעלות' על החברה הישראלית ומדינת ישראל משתנה לנגד עינינו"⁷.

במציאות מורכבת זו אנו חווים בתקופה האחרונה תופעות קשות של שנאה, גזענות, אלימות, פלגנות וחוסר סובלנות. השסעים בין הקבוצות בחברה הישראלית מאפילים על המאחד והמחבר בין חלקיה. סובלנות וקבלת עמדה שונה הפכו במקומות מסוימים ל"מעשה מגונה". התבטאויות גזעניות ואלימות, הפליה, רדיפה ואף פשעי שנאה מזעזעים היו למחזות שאינם כה נדירים. "שוליים קיצוניים" - או, כפי שנוח לכנותם, "קומץ" - מרימים את ראשם, כשהרשתות החברתיות מהוות כר פורה להפצת שנאת האחר ומלמדות כי הבושה פסה מן הארץ. יד קלה על המקלדת הופכת ליד קלה על קופסת הגפרורים, הסכין והאקדח. נחמץ הלב למראה השנאה והגזענות המעוורות את עיני האדם ומכרסמות ביסודות החברה הישראלית ובערכיה היהודיים והדמוקרטיים.

7 נאום הנשיא מר ראובן ריבלין, "דברי נשיא המדינה בכנס הרצליה לקראת שנה לכהונתו" ביום 7.6.15.

בידי המדינה אמצעים רבים למיגור תופעות קשות אלה. אולם האמצעי החשוב והיעיל מכולם הוא חינוך.

”תגיד אבא... אתה חושב שאני יכולה להפוך לגזענית?”

”זה יכול לקרות; הכול תלוי בחינוך שתקבלי... לא נולדים גזענים, הופכים להיות כאלה.”⁸

קשה להפריז בחשיבותו של החינוך ובמקומה המרכזי של מערכת החינוך במיגור השנאה והגזענות, תוך חתירה לחיים משותפים בחברה הישראלית המקוטבת. לחינוך מקום מרכזי בהווייתה של המדינה, שכן תפקידו להבטיח חיי חברה תקינים והגשמת זכויות הפרט. אכן, ”מימוש הזכות לחינוך נועד להשיג גם תכליות חברתיות. הוא מהווה החוליה המקשרת בין מגזרי החברה השונים, ויוצר גשר חיוני לקיום הרמוניה חברתית, שבלעדיה לא ייתכנו קיומם של עם וחברה; החינוך הוא אמצעי חשוב לקידום ערכים דמוקרטיים חופשיים, ולקיום חיי חברה תקינים.”⁹

ממצאי הדוח המונח לפניכם מלמדים, כי המדינה אינה עושה שימוש מושכל ומספק במערכת החינוך על מנת ליצור גשרים בין חלקי החברה. משרד החינוך לא יישם מרכיבים מרכזיים בתפיסה המנחה בתחום החינוך למניעת גזענות ולחיים משותפים, ומדידה שיטתית של תופעת הגזענות במערכת החינוך אינה נעשית; לא יושמו תכניות לחיים משותפים ולא הוקצו המשאבים הראויים ליישומן; הפעילות בנושא, על היבטיה השונים, לא רוכזה בידיה של יחידת מטה אחת שתישא באחריות ותוביל את המהלכים לקידום הנושא במערכת החינוך; החינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות שולב באופן חלקי וחסר במגוון המקצועות; לא הוכשרו מורים בתחום חשוב זה ולא מוצתה הפעילות עם ארגוני המגזר השלישי. ממצאים אלה מעלים חשש כבד כי המילים היפות והחשובות בנושא מיגור הגזענות והחינוך לחיים משותפים לא גובו במעשים ולא נוצקו להן התכנים הנדרשים. הנהלות משרד החינוך לאורך השנים נמנעו מלנקוט את מכלול הצעדים הדרושים ליצירת תשתית ארגונית, תקציבית, אופרטיבית

8 טאהר בן ג'ולאן, **הגזענות כפי שהסברתי לבתי**, 12-14, 18 (1998).

9 בג"ץ 7426/08 **טבקה משפט וצדק לעולי אתיופיה נ' שרת החינוך**, פסקה 14 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה (פורסם במאגר ממוחשב, 31.8.10). עוד על הזכות לחינוך ותכניה הדמוקרטיים ראו יורם רבין, **הזכות לחינוך** 137-145 (2002).

ופדגוגית מספיקה לעשייה מערכתית אפקטיבית וארוכת טווח למניעת גזענות בקרב תלמידים. בנסיבות אלה, הנושא עולה לסדר היום של משרד החינוך באופן אקראי ונקודתי, ורק בעקבות גילויי גזענות קיצוניים ואלמים ובימי שיא שנתיים.

לא אכחד, נקודת הפתיחה קשה. החלוקה לקבוצות בחברה הישראלית באה לידי ביטוי גם במערכת החינוך, הכוללת שלושה זרמים מרכזיים נפרדים: חינוך ממלכתי-יהודי, חינוך ממלכתי-דתי, חינוך ממלכתי-ערבי, ולצד מערכת חינוך חרדית. הפרדה זו מגיל הגן עד כיתה י"ב מונעת היכרות בין הקבוצות ומעצימה את הניכור והחשדנות כלפי האחר או השונה. כפי שציין בצדק רב הנשיא ריבלין: "כל ילד שמגיע לעולם במדינת ישראל נשלח לאחת מארבע מערכות נפרדות... ילד מבית אל, ילד מרהט, ילדה מהרצליה וילדה מבית"ר עילית, לא רק שהם לא נפגשים - אלא הם גם מתחנכים לתפיסה שונה בתכלית לגבי ערכי היסוד ואופייה הרצוי של מדינת ישראל"¹⁰. האתגר המונח לפתחו של משרד החינוך קשה ומורכב; אמנם במהלך השנים עשה המשרד ניסיונות להתמודד עם השונות בחברה הישראלית, אולם ניסיונות אלו לא הביאו לתוצאות הראויות והמצופות. לפיכך, על משרד החינוך לבצע "חישוב מסלול מחדש".

כמפורט בהמלצות הדוח, על הנהלת משרד החינוך להוביל את מערכת החינוך ללא כל דיחוי, במסרים ובמעשים ולאורך כל הרצף החינוכי, לעיסוק כוללני ואינטנסיבי, שיטתי, מחייב ומובנה בנושא החינוך למניעת גזענות ולחיים משותפים. כל אלו נדרשים כדי לחולל שינוי בדפוסי ההתנהגות של התלמידים. לצורך בניית התשתית הנדרשת לכך, על מערכת החינוך להעביר מסר חד-משמעי לכל הזרמים במערכת החינוך ולכל הבאים בשעריה: "ישראל היא מדינה דמוקרטית השייכת לכל אזרחיה ונשענת על ערכים המשותפים לכל הקבוצות והפרטים החיים בה". על משרד החינוך לרתום לנושא גם משרדי ממשלה נוספים וגופים רלוונטיים ברשויות המקומיות, לצד הסדרת פעילותם של ארגונים לא-ממשלתיים הפועלים במערכת החינוך בתחום זה.

10 נאום הנשיא מר ראובן ריבלין, "דברי נשיא המדינה בכנס הרצליה לקראת שנה לכהונתו" ביום 7.6.15.

הדוח מלמד כי על מנת לחולל שינוי של ממש יש לעשות מעשים ולהבטיח כי התכניות השונות למאבק בגזענות ולחינוך לחיים משותפים יתוקצבו כראוי ויישמו הלכה למעשה. אחת ולתמיד יש לעמוד במבחן הצלחה מדיד: צמצום ניכר ונראה לעין של העמדות הסטראוטיפיות והאנטי-דמוקרטיות ושל ביטויי הגזענות המטרידים בקרב בני נוער. בטוחני כי יישום ההמלצות של דוח זה ופעולה נחושה של משרד החינוך יקרבו ולו במעט את היום אשר בו, כמאמר שירו של דן אלמגור, "לא יושפל שום אדם על גזעו וצבעו".

יוסף חיים שפירא, שופט (בדימ')
מבקר המדינה
ונציב תלונות הציבור

ירושלים, אלול התשע"ו
ספטמבר 2016